

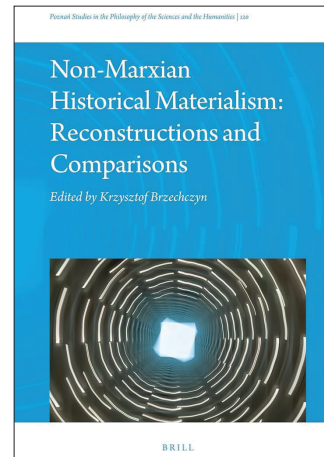
Mieszko Ciesielski
(Poznań-Gniezno)
<https://orcid.org/0000-0002-3849-7273>

NIE-MARKSOWSKI MATERIALIZM HISTORYCZNY: ZAŁOŻENIA I APLIKACJE

K. Brzechczyn (red.), *Non-Marxian Historical Materialism: Reconstructions and Comparison*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 120, Brill, Leiden-Boston 2022, ss. XVII, 298.

Rzeczywistość społeczna to mniej lub bardziej dynamicznie zmieniające się zjawiska, które zawsze stanowią wyzwanie dla refleksji badawczej. Rozum naukowy, który nie chce pozostawać na poziomie wyłącznie zdroworozsądkowych uogólnień opartych na rejestracji podobieństw/różnic między zjawiskami, musi być wyposażony w odpowiednie narzędzia metodologiczne i teoretyczne. Wśród różnych ujęć metodologiczno-teoretycznych znajduje się także teoria społeczna polskiego filozofa, Leszka Nowaka, a mianowicie nie-Marksowski materializm historyczny (dalej krótko: n-Mmh), która pozwala, zdaniem twórcy i kontynuatorów jego myśli, opisać i wyjaśnić zasadnicze trendy w rozwoju europejskich (i nie tylko) społeczeństw.

O samej teorii, jej zastosowaniach do interpretacji różnych zjawisk społecznych, rozwinięciach, a także o jej założeniach metodologicznych możemy przeczytać w wielu opracowaniach¹. Tutaj chciałbym pokrótce przybliżyć i omówić

¹ Systematyczna prezentacja teorii n-Mmh znajduje się w: L. Nowak 1991a; w języku angielskim: Nowak 1991b. Liczne rozwinięcia i aplikacje znaleźć można w poszczególnych numerach cza-

120. tom „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities” wydawnictwa Brill, zatytułowany „Non-Marxian Historical Materialism: Reconstructions and Comparisons”, który ukazał się pod redakcją Krzysztofa Brzechczyzna. Opracowanie to, oprócz przybliżenia założeń teoretycznych n-Mmh i ich wykorzystania w interpretacji wybranych zjawisk, zawiera także teksty metateoretyczne i metodologiczne: porównujące n-Mmh z innymi ujęciami, omawiające wykorzystany aparat metodologiczny, a także krytycznie wskazujące na braki tej teorii i możliwość dalszych jej uzupełnień i rozwinięć.

Teoria n-Mmh jest koncepcją wielkiego zasięgu, która zmierza do całościowego ujęcia europejskich zjawisk rozwojowych. Przy czym, jak sama nazwa teorii wskazuje, powstała ona jako krytyczne odniesienie do materializmu historycznego Karola Marksa. Choć obie teorie dzielą ogólne założenia co do procesu historycznego: holizm, antagonizm i materialność (Brzechczyn, Przedmowa, s. VII), to jednakże teoria Nowaka stanowi tzw. dialektyczną negację koncepcji Marksa, polegającą na rozszerzonej i pogłębionej refleksji nad materialnym wymiarem życia społecznego, z czym wiążą się istotne modyfikacje konceptualne.

Zasadnicze poszerzenie w stosunku do teorii Marksa ma miejsce w wymiarze materialności. Otóż materialne środki społeczne i możliwość decydowania o ich użyciu, dzieląca społeczeństwo na dwie klasy, nie występują wyłącznie w gospodarczej sferze społecznej, lecz także strukturyzują sferę polityczną i kulturową. W świetle n-Mmh zatem w życiu społecznym mamy do czynienia z trzema rodzajami społecznych środków materialnych: produkcji, przymusu oraz indoktrynacji, które są podstawą trzech niezależnych wobec siebie podziałów klasowych: w gospodarce na właścicieli i bezpośrednich producentów, w polityce na władców i obywateli, w kulturze na kapłanów i wiernych. Takie poszerzenie konceptualne teorii materialistycznej pozwala nie tylko ująć antagonizm klasowy (sprzeczność interesów klasowych) o charakterze ekonomicznym (maksymalizacja produktu dodatkowego właścicieli vs maksymalizacja kapitału zmiennego przeznaczonego dla bezpośrednich producentów), ale także opisać sprzeczność interesów i tym samym walkę klas politycznych (maksymalizacja regulacji władczej vs maksymalizacja autonomii politycznej obywateli) oraz klas kulturowych (maksymalizacja panowania duchowego przez kapłanów vs maksymalizacja autonomii duchowej przez wiernych).

Założenie niezależnych wobec siebie trzech podziałów klasowych pozwala nie tylko opisać dynamikę stosunków klasowych wewnątrz jednego obszaru społecznego, ale także ukazać złożone relacje pomiędzy klasami dysponującymi (dominującymi) z różnych obszarów społecznych. Stosunki pomiędzy klasami

właścicieli, władców i kapłanów mogą przyjmować kształt rywalizacji i walki (charakterystyczny dla ustroju demokratycznego), sojuszu i współpracy (widocznych w ustroju autorytarnym), bądź daleko posuniętej kumulacji decyzyjnej, kiedy to jedna grupa ludzi staje się decydentami dwóch lub wszystkich trzech środków materialnych (w społeczeństwach totalitarnych).

Teoria Nowaka, co warto podkreślić, nie jest finalistyczna (teleologiczna). Jest to wyraźna różnica wobec materializmu Marksa, o której pisze Jerzy Topolski w artykule „Reflections on the Historiosophical System of non-Marxian Historical Materialism”, otwierającym omawiany tom. Proces historyczny nie przebiega według jakiegoś koniecznego schematu, który zwieńczony ma być idealnym stanem bytu społecznego, np. komunistycznym społeczeństwem bezklasowym. Przeciwnie, teoria Nowaka jest w tym sensie otwarta: chociaż stwierdza prawidłowości ogólne procesu historycznego, to jednakże osiągnięty stan społeczny jest zawsze wypadkową przede wszystkim gry sił klasowych, których wynik nigdy nie jest z góry przesądzony.

Waldemar Czajkowski w artykule „Leszek Nowak's Historiosophy from Historical and Systematical Perspectives” przybliży omawianą teorię w świetle tradycji filozofii polskiej, wskazując dobitnie, że twórczość Nowaka wpisuje się w nurt filozofii analitycznej, zapoczątkowany przez Kazimierza Twardowskiego i kontynuowany w ramach Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. Zdaniem Czajkowskiego teoria n-Mmh może być podstawą szerokiego programu badawczego, a to ze względu na m.in. duże walory warsztatu metodologicznego, oryginalne założenia antropologiczne, modelowanie procesów rozwojowych uwzględniających zarówno poziom holistyczny, jak i działań jednostkowych oraz bogaty zbiór już dokonanych interpretacji zjawisk empirycznych w języku n-Mmh.

Piotr Przybysz w artykule “Modeling the Dynamics of the Social Process in the Philosophy of Liberalism: Leszek Nowak's Critique of Liberal Historiosophy” przywołuje poglądy autora n-Mmh na temat liberalizmu jako orientacji historiozoficznej. Zdaniem Nowaka społeczno-polityczne, gospodarcze i instytucjonalne fiasko marksizmu nie musi automatycznie oznaczać teoretycznej wyższości myśli liberalnej – należy bowiem wyraźnie odróżnić poziom upowszechnienia, popularności i społecznej akceptacji dla określonego systemu przekonań od jego siły eksplanacyjnej, która jest większa – zdaniem autora n-Mmh – po stronie marksizmu.

Krzysztof Kiedrowski w artykule „An Analysis of the Methodology of Leszek Nowak's Non-Marxian Historical Materialism” przybliży idealizacyjną teorię nauki, która jest podstawowym narzędziem konceptualizacji n-Mmh. Autor ten nie tylko streszcza założenia wspomnianej metodologii, ale także rozważa jej specyfikę w zastosowaniu do teorii społecznej Nowaka. Oprócz idealizacyjnego uchylenia wpływu czynników uznanych za uboczne (w przypadku n-Mmh są to m.in. czynniki związane z instytucjonalnym i świadomościowym wymiarem społeczeństwa,

wpływem innych społeczeństw i sytuacji międzynarodowej) oraz ich uwzględnienia w kolejnych modelach w drodze konkretyzacji, w n-Mmh zastosowane zostały także procedury abstrakcji i odabstrakcyjniania (pominięcie w ogóle występowania danego czynnika, a nie tylko jego wpływu), oraz stabilizacji i destabilizacji (pominięcie zmienności wpływu danego czynnika).

Aleksandra Gomułczak w artykule „The Paraphrase Method in Leszek Nowak's Interhuman Model of Man” przedstawia analizę metody parafrazy, która często jest wykorzystywana przez Nowaka, również w obszarze filozofii społecznej i antropologicznej. Autorka nie tylko przybliży założenia metody parafrazy, ale także przedstawia jej zastosowanie przez Nowaka do rozwinięcia swojej teorii nie-ewangelicznego modelu człowieka, która stanowi przekroczenie ograniczeń koncepcji racjonalności działania. Według tej teorii jednostka kieruje się nie tylko własnymi preferencjami (działanie racjonalne), ale w specyficznych okolicznościach preferencjami osoby przejawiającej wobec niej wrogą postawę (działanie kontrracjonalne) oraz przeciwpreferencjami osoby przejawiającej wobec niej postawę daleko idącej życzliwości (działanie irracjonalne). Otóż parafraza wizji człowieka ukazana w twórczości Witolda Gombrowicza w terminach wskazanej teorii prowadzi do jej wysubtelnienia: partnerem interakcji danej osoby może być nie tylko pojedyncza jednostka, ale także podmiot społeczny – rodzina, grupa rówieśnicza, otoczenie społeczne itp., co istotnie wpływa na skłonność do „poddania się” cudzym preferencjom.

Artykuł „The Class Structure of Hydraulic Societies: An Attempt at a Paraphrase of Karl August Wittfogel's Theory in the Conceptual Framework of Non-Marxian Historical Materialism” Tomasza Zarębskiego przedstawia interpretację koncepcji państwa hydraulicznego, w której zasadniczym czynnikiem wpływającym na strukturę i rozwój społeczny jest niedobór lub nadmiar wody. Takie uwarunkowania przyrodnicze są charakterystyczne, zdaniem niemieckiego uczonego, dla orientalnych despotii agrarnych (m.in. starożytny Sumer, Egipt i Chiny), co przekłada się na ich strukturę klasową – kumulacja władzy, własności i/lub oddziaływania indoktrynacyjnego w celu maksymalizacji zysku ekonomicznego. Zdaniem Zarębskiego poszerzony w stosunku do materializmu Marksowskiego aparat konceptualny obejmujący podziały klasowe nie tylko w gospodarce, ale też w dziedzinie władzy politycznej i kulturze, daje możliwość systematycznej parafrazy twierdzeń Wittfogela.

Interesującą próbę interpretacji struktury społecznej oraz form ideowych przedstawiła Marta Bręgiel-Pant. W artykule „The Image of a Social Structure in Manusmṛti: An Attempt at a Theoretical Analysis” przybliżony jest opis społeczeństwa indyjskiego w świetle normatywnego tekstu „Manusmṛti” („Traktat o zacności”), którego powstanie datuje się między II w. p.n.e. i II n.e, oraz jego interpretacja wykorzystująca rozszerzoną koncepcję klas społecznych. Autorka stwierdza, że

społeczeństwo indyjskie tego okresu jest społeczeństwem teokratycznym z dominującą klasą braminów, a omawiany „Traktat” należy postrzegać jako ideologiczny wyraz i umocnienie ich klasowej dominacji nad pozostałymi klasami. Jak sama zauważa, teoria n-Mmh może służyć jako efektywne poznawcze narzędzie do analizy społeczeństw spoza europejskiego kręgu cywilizacyjnego.

Krzysztof Brzechczyn prezentuje parafrazę teorii rewolucji społecznych opracowanej przez amerykańską socjolożkę i politolożkę Thedę Skocpol. W artykule „A Victorious Revolution and a Lost Modernization: An Attempt to Paraphrase Theda Skocpol's Theory of Social Revolution in the Conceptual Apparatus of Non-Marxian Historical Materialism” autor zauważa, że choć obie teorie wywodzą się z podobnych intuicji poznawczych, a mianowicie materializmu historycznego Marksa, to jednakże przewyżczenie redukcjonizmu ekonomicznego w teorii Nowaka i poszerzona konceptualizacja klas społecznych o obszar polityczny i kulturowy pozwala adekwatniej opisać procesy modernizacyjne i rolę, jaką odgrywa w nich rewolucja. Parafraza teorii Skocpol w języku n-Mmh przeprowadzona przez Brzechczyna prowadzi m.in. do wyróżnienia dwóch rodzajów biurokracji agrarnej ze względu na dominującą w nich klasę społeczną: ekonomiczną biurokrację agrarną (charakterystyczna m.in. dla Francji) oraz polityczną biurokrację agrarną (występującą w Rosji). To rozróżnienie pozwala zrozumieć różne skutki modernizacyjne zwycięskich rewolucji społecznych: w przypadku ekonomicznej biurokracji agrarnej rewolucja prowadzi do procesów modernizacyjnych, inaczej niż w przypadku biurokracji typu politycznego, gdzie zwycięska rewolucja prowadzi do kumulacji podziałów klasowych i blokuje postrewolucyjną modernizację.

Karolina Rutkowska w artykule „The Elitarian versus Class Theory of Democracy: An Attempt to Paraphrase the Mechanism of the Absorption of the Elites from Eva Etzioni-Halevy's Theory in the Conceptual Apparatus of Non-Marxian Historical Materialism” analizuje Etzioni-Halevy koncepcję elit i zestawia ją z teorią władzy politycznej teorii Leszka Nowaka. W szczególności Rutkowska omawia mechanizm absorpcji elit, czyli kooptację przywódców ruchów społecznych w kręgi elity rządzącej, co zmniejsza radykalizm tychże. W teorii elitarystycznej mechanizm ten opisany jest jako optymalny proces rozwojowy, bowiem stabilizuje system, ale zarazem prowadzi do ewolucyjnych zmian. Natomiast w teorii Nowaka optymalnym mechanizmem rozwoju społeczeństwa politycznego są rewolucje przegrane przez masy obywatelskie, co prowadzi do ustępstw klasy rządzącej na rzecz obywateli.

Giacomo Borbone przeprowadza analizę porównawczą dwóch teorii. W artykule „Leszek Nowak's Non-Marxian Historical Materialism and Pareto's Élite Theory: Similarities and Differences” autor pokrótce przybliży tytułowe teorie, wskazując podobieństwa występujące między nimi – są to m.in. występowanie cyklicznych rewolucji oraz postępowy charakter rozwoju politycznego społeczeń-

stwa; a także różnice, z których zasadnicza to rola mas obywatelskich. W koncepcji Pareto to elity, a nie masy, są zasadniczym czynnikiem wpływającym na rozwój polityczny, zaś w teorii Nowaka są to przegrane rewolucje mas obywatelskich. Rewolucja wygrana prowadzi bowiem wyłącznie do wymiany dotychczasowych elit na nowe, rewolucyjne, które działają według tej samej logiki powiększania panowania politycznego, co w konsekwencji prowadzi system do totalitaryzacji.

Regina Menke w tekście „The Iron Law of Oligarchy versus the Rule of Political Competition: An Attempt of Comparison between Robert Michels' and Leszek Nowak's Approaches to Power” pokazuje zasadnicze podobieństwo w ujmowaniu zjawisk rozwojowych społeczeństwa politycznego w tytułowych teoriach. Jest to mianowicie postępująca autorytaryzacja systemu demokratycznego, co sprawia, że w obliczu coraz powszechniejszego przekonania o pogłębiającym się kryzysie współczesnych demokracji świata zachodniego teorie te są interesującą podstawą badań aktualnych procesów społeczno-politycznych.

Tom zamyka artykuł Iwa Greczki “The Social Role of the Ceremonial: Andrzej Falkiewicz's Conception of Culture and the Theory of the Spiritual Momentum in Non-Marxian Historical Materialism”. Autor porównuje dwie wizje obszaru duchowo-kulturowego – Nowaka, w której kultura, rozumiana przez pryzmat nierównego dysponowania środkami indoktrynacji, jawi się jako dziedzina antagonistyczna i materialistyczna, oraz Andrzeja Falkiewicza, krytyka literackiego i filozofa, który postrzega kulturę solidarystycznie i symbolicznie, a dopatruje się jej przejawów w praktykach ceremonialnych w politycznym oraz gospodarczym obszarze życia społecznego.

Podsumowując, omawiane opracowanie jest interesującym przedstawieniem filozofii społecznej rozwijanej w ramach Leszka Nowaka teorii nie-Marksowskiego materializmu historycznego. Jest to także dobry przykład popularyzacji polskiej myśli filozoficznej na anglojęzycznym rynku wydawniczym, co nie znaczy, że książka ta nie będzie stanowić cennej pozycji na półce polskiego czytelnika. Wręcz przeciwnie, zwięzłe i rzeczowe omówienie teorii Nowaka, szeroki zakres aplikacji i zestawień z innymi koncepcjami sprawia, że opracowanie to może stać się dobrym punktem wyjścia do dalszego poznawania teorii Leszka Nowaka.

Bibliografia

- Nowak L. 1991a, U podstaw teorii socjalizmu (1: Własność i władza. O konieczności socjalizmu, 2: Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji, 3: Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu), Poznań.
- Nowak L. 1991b, Power and Civil Society. Toward a Dynamic Theory of Real Socialism, New York.